

Sebepleri ve Sonuçları Bakımından Fetret-i Vahiy Meselesi Üzerine Bir İnceleme

Faruk Vural

Öğr. Gör., Fatih Üni., İlahiyat Fak.

Özet

İnsanlık tarihinin başlangıcından itibaren ilahî olanın beşerî olanla ilişkisi hep devam edegelmiştir. Bu ilişkinin insan tarafı peygamberlerdir. Yüce Allah isteklerini peygamberleri aracılığı ile bildirmiştir. Bu çalışmamızda Allah-insan iletişiminin zaman zaman duraksaması, bu iletişimin ara vermesi, kesilmesi şeklinde dilimize aktarabileceğimiz fetret-i vahiy meselesinin sebepleri ve sonuçlarını ele alacağız. Hz. Peygamber'e ilk vahyin gelişinin ardından en uzun fetretini yaşayan vahiy, nüzul sürecinde birkaç kez inkıtaa /kesintiye uğramıştır. Bu sebeple fetret-i vahiyden değil feterât-ı vahiyden bahsetmek daha doğrudur. Vahyin nüzul sürecinde, beş kez inkıta meydana gelmiştir. Yaşanan inkıtalarda Hz. Peygamber'in ruh hâli ve vahiy iştihakı bu süreçlerin terbiye boyutlu olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Vahiy, fetret, inkıta, ilk nazil olan ayetler

Fetret-i vahiy de vahyin inkıta demektir. Belli sürelerdeki bu inkıtaların sosyolojik ve psikolojik açılardan incelenmesi, neticeleri açısından daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır. "İnkıta" kelimesi Türkçemizde "kesilme" anlamını taşısa da gerçek anlamda vahiyde inkıta, Hz. Peygamber'in vefatıyla gerçekleşmiştir. Bu sebeple vahiydeki inkıta "ara verme/duraksama" diye kavramsallaştırmak anlam açısından daha tatmin edici olacaktır. Kısa süreli bu ara verme/duraksamaların anlaşılması, hikmetlerinin düşünülmesi teşri tarihi felsefesi açısından da önemlidir. Bu ön bilgilerden sonra şimdi de vahiy kelimesinin gramatik analizine geçelim:

1. Muhsin Demirci, *Vahiy Gerçeği* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fak. Vak. Yay.), s. 23, 2011.

KAYNAKÇA

Vural, Faruk, "Sebepleri ve Sonuçları Bakımından Fetret-i Vahiy Meselesi Üzerine Bir İnceleme", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 8 (2015/8), ss. 83-102.

Giriş

Vahiy olgusu bütün dinlerin en önemli konusudur. Sadece semavi dinlerin değil, insan ürünü kültürlerde de vahiy tartışılmış ve anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Vahiy sıradan bir bilgi olmadığı için analizi güç olmuş, sır oluş mahiyetini devam ettirmiştir. Zira vahiy aşkın/müteâl Allah'ın, kapasitesi sınırlı olan insanla iletişimidir.¹ Peygamberler aracılığıyla gerçekleşen bu iletişimin özel bir iletişim olduğu ve tarafların dışına kapalı olduğu da görülmektedir. Görülüyor ki vahiy Yüce Allah'ın seçtiği insanlarla (peygamberlerle) özel bir iletişimidir. Böylesi bir iletişim ve sonuçları da vahiy olarak adlandırılmaktadır.

Vahyin mahiyeti gibi vahiy olgusu ile ilgili meselelerden birisi de vahyin fetret-i vahiy

1. Sözlükte Vahiy

Vahiy/الْوَحْيُ kelimesi “v-h-y/ وَحْيٌ fiili-nin mastarıdır.¹ (Hızlı) işaret, yazı, risalet, mektup, ilham, gizlice söylenen söz ve (remiz ve tariz yollu) bildiri (ilam), bilgilendirmek üzere başkasına ilka edilen her şey, ima etmek, bir şeyi anlaşılır kılmak (ifham), insanlara ve başka varlıklara gelen ve harflerden arındırılmış ses ve emir, gizli ve süratli bir şekilde bildirmek anlamlarına gelir.² Söz-

84

1. el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, (thk. Mehdî el-Mahzûmî), (Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl), III, 320; Ebû Amr İshâk b. Mirâr Ebû Amr eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-Cîm*, (thk. İbrâhîm Ebyarî), (Kahire: el-Hey'etu'l-Âmme li-Şuûni'l-Matâbiu el-Emîriyye, 1974), III, 314; Ebû Bekr el-Basrî ibn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, (thk. Remzî Munîr el-Baalbekî), (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), I, 575; İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, (thk. Ahmed Abdulgaffâr Attâr), (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1984), VI, 2519-2520; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut, Dâru Sâder), XV, 379-381; Muhammed b. Alî et-Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûni ve'l-Ulûm*, (thk. Alî Dahrûc), (*Mektebetu'l-Kur'âni ve'l-Hadîs*, 1996), (thk. Abdulkerîm el-Azbâvî), (Mekke: Dâru'l-Medenî li'n-neşri ve't-tibâa, 1986), III, 394.
2. Muhammed b. Ahmed el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, (thk. Muhammed İvâz), (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), V, 193; Ahmed b. Fâris el-Kazvînî, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa*, (Dâru'l-Fikr, 1979), VI, 93; Mecduddîn el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (thk. Muhammed Naîm el-Araksûsi), (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2005), s. 1342; Alî b. İsmâîl b. Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîti'l-A'zam fi'l-Luğa*, (thk. Yahyâ el-Haşşâb-Abdulvehhâb Seyyid Avadallâh), (Kahire: Ma'hedu'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, 1996), VIII, 274; er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Mufredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, (thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî), (Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, h. 1412), s. 858-859; Ebû'l-Feyz ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, (Beyrut: Dâru'l-Hidâye), XL, 169-175; Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî Ebû'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Kulliyât*, (thk. Adnan Dervîş), (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle),

lük anlamları ile vahiy bütün varlıklarla ilgili olması, gizemli taraflarının olması –peygamberlere gelen vahiy gibi– tam anlamıyla anlaşılma imkânsızlığı yönüyle incelemeye ve araştırmaya değer bir konudur.

2. İstılahta Vahiy

Genel anlamda bütün varlıklara, özelden ise peygamberlere vahyedilmiştir.³ Bu açıdan bakılınca vahiy ile ilgili şu kavramsal tanımlar görülür. Râğıb el-İsfahânî (ö.1108) vahyin sözlük anlamlarını verdikten sonra vahyi, “Allah’ın peygamberlerine ve veli kullarına gönderdiği ilahi söz.”⁴ diye tanımlar. Reşîd Rızâ (ö.1935) ise vahyi “Kişinin vicdanında duyduğu, bir araç (vasıta) ile ses olarak duyduğu, araç olmaksızın (sessiz) doğrudan olan ve Allah’tan olduğuna yakîn (kesin) kanaat getirdiği irfândır.”⁵ şeklinde tanımlamaktadır. Reşîd Rızâ bu tanımla dinî edebiyattaki vahyin, ilhamla karışma olasılığını ortadan kaldırmaktadır. Bu tanım “Allah insanla ya doğrudan vahyederek ya manevi bir perde arkasından seslenerek, ya da dilediği şeyi izniyle vahyetmek üzere bir elçi/melek göndere-

I, 45; Toshihiko İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), İstanbul, s. 197; Halis Albayrak, “Vahiy Gerçeği”, *Kutlu Doğum Haftası*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1989), s. 108.

3. Muhammed Re'fet, *Târîhu Nuzûli'l-Kur'ân*, (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 2002), s. 11; Muhammed Ahmed Muhammed, *Nefehât min Ulûmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Dâru's-Selâm, 2005), s. 29; İbrâhîm Muhammed el-Cirmî, *Mu'cemu Ulûmi'l-Kur'ân*, (Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 2001), s. 318.

4. Râğıb, *el-Mufredât*, s. 858.

5. Muhammed Reşîd Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), s. 26.

rek konuşur.”¹ ayetiyle ifade edilen vahyin üç türünü içermektedir. Muhammed Abduh (ö.1905) ise vahyi; “*Yüce Allah’ın peygamberlerinden birine şer’î vb. hükümleri bildirmesi.*”² şeklinde tanımlamaktadır.

Vahiyle ilgili tanımlardan çıkan sonuç, onun müteal bir âlemden kesif bir varlık âlemine gelen, varlıklar için yol gösteren bir iletişim olduğudur. Ancak bu iletişim şeklinin, sözlük anlamı açısından peygamberler dışındaki varlıklar için de geçerli olduğu görülmektedir. Vahiy ilahî tenezzüldür. Aynı zamanda bu iletişim varlığı harekete geçiren, yönlendiren ve onda olumlu değişiklikler yapan bir haberleşmedir.

3. Kur’an’da Vahiy

Vahiy olgusu insanlığın doğruyu bulması için Hz. Âdem’den başlayarak Hz. Peygamber’e kadar devam etmiştir. İlahî mesajların fetreti (ara vermesi) iki peygamber arasında yaşandığı gibi, bir peygamberin nübüvvet süreci içinde de yaşanmıştır. Vahyin gelişi insanlık tarihi boyunca aralıksız ve kesintisiz devam etmediği gibi, bir peygamberin görevi süresinde de sürekli devam etmiş değildir. Hem peygamberlerin gönderilmesinde hem de bir peygambere gelen vahiylerin nüzulünde zaman zaman inkıtalar vuku bulmuştur.

Bu itibarla genel olarak İslam literatüründe peygamberlerin belirli aralıklarla gönderilmesine “nübüvvette fetret” bir peygambere gönderilen vahiylerin kesintili olarak indirilmesine de

“vahiyde fetret” denilmiştir.³ Vahyin ara vermesi ile ilgili olarak tefsirlerde ve Kur’an ilimleri eserlerinde “inkıtâ’/ الانقطاع”⁴; “fetret/الفترة”⁵; “ihtibâs/

3. Akçay, Mustafa, “Vahiyde Fetret Problemi Üzerine Bir İnceleme”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2000 kelâm, s. 80.

4. Taberî, *el-Câmiu’l-Beyân*, IX, 126; Ebû’l-Hasan el-Mâverdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sunne*, (thk. es-Seyyid b. Abdulmaksûd), (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye), I, 523; Tâcu’l-Kurrâ Burhâneddîn el-Kirmânî, *Tefsîru’s-Semerkandî*, Cidde: Dâru’l-Kible), II, 966; Ebû Abdillâh Şemsuddîn el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmî’l-Kur’ân*, (1964: Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Kahire), XI, 323; Nizâmuddîn en-Neysâbüri, *Çarâibu’l-Kur’ân ve Rağâibu’l-Furkân*, (thk. Zekriyyâ Umeyrât), (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, h. 1416), V, 545; Ebû’l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, (thk. Sâmî b. Muhammed), (Dâru Taybe, 1999), II, 400; Şemsuddîn el-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kirââtî’l-Âşr*, (thk. Muhammed Alî ed-Dabbâ’), el-Matbaatu’t-Ticâriyyetu’l-Kubrâ, II, 406; Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsîri bi’l-Me’sûr*, (Beyrut, Dâru’l-Fikr) II, 656; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr), VI, 382; Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, h. 1414), I, 588; Ebû’s-Senâ Şihâbuddîn el-Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, (thk. Alî Abdalbârî el-Atiyye), (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, h. 1415), XV, 378; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi Ulûmi’l-Kur’ân*, (Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 2000), s. 368; Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Munîr*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, h. 1418), V, 235.

5. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fedâilu’l-Kur’ân*, (thk. Mervân el-Atiyye-Vefâ Takiyyuddîn), (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995), s. 363; Ebû İshâk es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’ân*, (thk. İmam Ebû Muhammed b. Âşûr), (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2002), X, 243; Burhâneddîn el-Kirmânî, *Tefsîru’s-Semerkandî*, III, 514; Muhyi’s-Sunne el-Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, (Dâru Taybe, 1997), VIII, 264; Ebu’l-Ferec İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fi İlmi’t-Tefsîr*, (thk. Abdurrezzâk el-Mehdî), (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, h.1422), I, 13; Burhâneddîn el-Bikâî, *Nazmu’d-Durer fi Tenâsubi’l-Âyi ve’s-Suver*, (Kahi-

1. 42/Şûrâ, 51.

2. Muhammed Abduh, *Risâletu’t-Tevhîd*, (Kahire: Mektebetu’l-Kâhire, 1960), s. 109.

”1: الاحتباس; ”2: التأخر/teahhur; ”betâet/ البطائة; ”3: ”müks/المكث ve ”istilbâs/

86

- re: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî), XXII, 112; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 261; Celâleddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), (el-Hey'etu'l-Mısriyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974), I, 93; Bedruddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1957), I, 207; el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Munîr*, (Kahire: Matbaatu Bulak, h. 1285), IV, 425; Cemâluddîn el-Kâsîmî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, (thk. Muhammed Bâsîl), (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, h.1425), IX, 60; Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, (el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), I, 29; et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1984), XXIX, 292; Muhammed İzzet Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, (Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, h.1383), I, 559; Muhammed Abdulazîm ez-Zurkânî, Muhammed Abdulazîm ez-Zurkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, (thk. Ahmed Şemsuddîn), (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1981), s. 63; Abdullâh Draz, *en-Nebeu'l-Azîm*, (Dâru'l-Kalem, 2005), s. 53.
1. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî), (Dâru'l-Mısriyye, Mısır), III, 273; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye, el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî*, Mecmûati Buhûsi'l-Kitâbi ve's-Sunne, eş-Şârika 2008, VI, 4355; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, X, 222; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 266; Ebû'l-Kâsîm ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, h. 1407), III, 29; Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, h. 1420), XXXI, 191; Alâuddîn Ebû'l-Hasan el-Hâzin, *Lubâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, h. 1415), IV, 437; Neysâburî, *Çarâibu'l-Kur'ân*, VI, 515; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 39; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XV, 373; Mahmûd Abdurrahîm Sâfi, *el-Cedvelu fî İ'râbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Dîmeşk: Dâru'r-Reşid, h. 1418), XXX, 353; Hatîb Şirbînî, *es-Sirâc*, IV, 549; Muhammed Nedîm Fâdıl, *et-Tazmînu'n-Nahviyyu li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Dâru'z-Zamân, 2005), II, 65; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 396.
  2. Muhammed b. el-Hasen ibn Fûrek, *Tefsîru ibn Fûrek*, (Suudî Arabistan: Câmîatu Ummi'l-Kurâ, 2009); III, 236; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît fî't-Tefsîr*, (thk. Sıdkı Muhammed Celîl), (Beyrut: Dâru'l-Fikr, h.1420), VII, 107; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 423; Celâleddîn el-Mahallî-Celâleddîn es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, s. 402; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 556; Kâsîmî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, IX, 489; Sıddîk Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân fî Mekâsıd'l-Kur'ân*, (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 1992), XV, 274; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, IX, 237; Muhammed Emîn Cekenî eş-Şinkitî, *Edvâu'l-Beyân fî İdâhi'l-Kurâni bi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), III, 253; Suleymân b. Nâsır et-Tayyâr, *el-Muharrer fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Merkezu'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtul-Kur'âniyye, 2008), s. 77; Salâh Abdulfettâh el-Hâlidî, *el-Kur'ânu ve Nakdu Metâinu'r-Ruhbânî*, (Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 2007), s. 319; Adnan Muhammed Zarzûr, *el-Hâkimu'l-Cuşemî ve Menhecuhû fî't-Tefsîr*, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle), s. 266; Heyet, *el-Mevsûatu'l-Kur'âniyyetu'l-Mutehassisa*, (Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye), 2002, s. 19.
  3. İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, h. 1422), V, 493; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, III, 140; İzzuddîn Abdisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, (thk. Abdullâh İbrâhîm el-Vehbî), (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1996), III, 315; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît fî't-Tefsîr*, X, 496; Ni'metullâh en-Nahcivânî, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Çaybiyye*, (Mısır: Dâru Rikabî, 1999), I, 503; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XV, 376; Ebû'l-Abbâs ibn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (thk. Ahmed Abdullâh el-Kuraşî), (Kahire: Dâru Hasan Abbâs Zekîy, h. 1419), III, 349; Subhî Sâlih, *Mebâhis*, s. 37.
  4. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 593; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 159; Ebû Bekr ibnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), III, 360; Kurtubî, *Câmiu'l-Ahkâm*, X, 347; XII, 372; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 136; Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, V, 357; el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Munîr*, II, 333; Muhammed Senâullâh el-Muzhirî, *et-Tefsîru'l-Muzhirî*, (thk. Gulâm Nebî et-Tûnisî), (Pakistan: Mektebetu'r-Ruşdiyye, h. 1422), VI, 4; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, h. 1412), IV, 2289; Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, III, 424.

الاستبالات”¹ gibi farklı kavramlar kullanılmıştır. Bazı tefsirlerin bir kaç kavramı kullandığı da görülmektedir.

4. Vahyin Fetreti/İnkıta

Fetret kelimesi “duraklama, kesintiye uğrama, zayıflama, sükûna erme, gevşeme ve gevşeklik, kırgınlık, fersizlik, tatsızlık, zaaf ve inkıta” anlamlarına gelmektedir.² Bununla birlikte fetret; “iki peygamber arasındaki zaman dilimi ve vahiy kesintisi” şeklinde anlaşılmıştır.³ Bizim makalemizi ilgilendiren yönüyle fetret, Hz. Peygamber’e inen vahiy metinleri arasındaki kesintidir.

4.1. İlk Vahiy, İlk Fetret/İnkıta

Hz. Peygamber’e gelen vahiyde yaşanan fetretin zamanı genel görüşe göre, ilk vahiy metni ile ikinci vahiy metni arasında gerçekleşmiştir. Bu iki vahiy metni de Alâk ve Muddessir surelerinin ilk beş ayetidir. Tefsirlerin ve hadis külliyyatının nerdeyse ittifak ettikleri bir konu ilk inen ayetlerin Alâk suresinin ilk beş ayeti olduğudur.⁴ Hz.

1. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIX, 121; Sa'lebî, *Meâlimu't-Tenzîl*, VII, 74; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 22; el-Hâzin, *el-Lubâb*, XIV, 315; Burhâneddîn el-Bikâî, *Nazmu'd-Durer*, XII, 231; es-Suyûtî, *Lubâbu'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nuzûl*, (thk. Ahmed Abdüşşâfi), (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye) s. 141; Seyyid Kutub, *Fî Zilâl*, IV, 2496; I, 141.
2. İbnu'l-Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 43; Murtezâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, (Dâru'l-Hidâye), XIII, 292; Ahmed Muhtâr, Ömer, *Mu'cemu'l-luğatu'l-Muâsıra*, (Âlemu'l-Kutub, 2008), III, 1666; Mustafa Akçay, *Dinî Sorumluluk Açısından Fetret Ehli*, (İzmir: Işık Yay., 2000), s. 11-13.
3. Metin Yurdağür, “Fetret”, (İstanbul: DİA, 2000), XII, s. 475-480.
4. Ehl-i Sünnet ulemasının üç farklı görüşle ilgili genel değerlendirmesi şu şekilde özet-

lenebilir. a) Mutlak manada ilk nazil olan Kur'an vahiy, Alâk suresinin 1-5 ayetleridir. b) Muddessir suresinin ilk ayetleri fetret-i vahiyden sonraki dönemde ilk olma özelliğine sahiptir. c) Fâtiha ise bir bütün nazil olan ilk suredir. Ancak ilk nazil olan ayetlerin Fâtiha suresinin ayetleri olduğu en önce Zemahşerî tarafından iddia edilmiştir. Prof. Dr. Mustafa Öztürk Zemahşerî'nin bu görüşünü delilleriyle ortaya koymuştur. Konuyla ilgili olarak bkz. Mustafa Öztürk, “İlk Nâzil Olan Âyetler Meselesi”, *Tefsirin Hâlleri*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013), s. 113.

5. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, s. 364; Ebû'l-Hasan Muhammed b. Alî el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, (thk. Assâm b. Abdulmuhsin), (Demmâm: Dâru'l-İslâh, 1992), s. 10-11; Alemuddîn es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, (thk. Mervân el-Atiyye, (Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1992), s. 39; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 206; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 91-95; Selîm b. İdu'l-Hilâlî-Muhammed b. Mûsâ Âli Nasr, *el-İstîâb fî Beyâni'l-Esbâb*, (Dâru İbnu'l-Cevzî li'n-Neşri ve't-Tevzî, h. 1415), III, 532.

6. Muhammed b. Eyyûb ibn ed-Dırrîs el-Becelî, *Fedâilu'l-Kur'ân ve mâ Unzile mine'l-Kur'ân*, (thk. Gazve Budeyr), (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1987), s. 33; Selîm Hilâlî-Muhammed b. Mûsâ, *el-İstîâb fî Beyâni'l-Esbâb*, III, 534.

7. Hâkim, *Mustedrek*, VI, 499.

dana geliyordu. Sonraları ona uzlet/ yalnız kalma sevdirdi. Hira mağarasına çekilip orada, ailesinin yanına dönmeksizin birkaç gece tek başına kalıp, tehannüs/inziva ederdi. Tehannüs ibadet ve tefekkür demektir. Bu süre kendisine yetecek kadar yanına azık alıyor, azığı azalınca Hz. Hatice'ye dönüyor, kendine yetecek şekilde yiyecek-içecek alıp tekrar gidiyordu. Bu hâl, kendisine Hira mağarasında vahiy gelinceye kadar devam etti. Bir gün Hira'da inzivada iken ona Cebrail gelip: "Oku!" dedi. Hz. Peygamber: "Ben okuma bilmiyorum!" cevabını verdi. Hz. Peygamber olayın devamını şöyle anlatır: "Ben okuma bilmiyorum deyince, Cebrail beni tutup kucakladı, takatim kesilinceye kadar sıkı. Sonra bıraktı. Tekrar: "Oku!" dedi. Ben tekrar: "Okuma bilmiyorum!" dedim. Beni ikinci defa kucaklayıp takatim kesilinceye kadar sıkı. Sonra tekrar bıraktı ve "Oku!" dedi. Ben yine: "Okuma bilmiyorum!" dedim. Beni tekrar alıp, üçüncü sefer takatim kesilinceye kadar sıkı. Sonra bıraktı ve:

إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ. خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ. إِقْرَأْ وَرَبُّكَ
الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ

"Yaratan Rabbinin adıyla oku, insanı (rahim cidarına) yapışan bir hücreden yaratan. Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir. Kalemle yazmayı öğretendir. İnsana bilmediklerini öğretendir."¹ dedi. Hz. Peygamber nazil olan vahiyleri öğrenmiş olarak döndü. Üzerinde bir titreme, endişe vardı. Hemen hanımı Hatice'nin yanına geldi ve: "Beni örtün, beni örtün!" buyurdu. Onu örttüler. Endişesi gidinceye

1. 96/Alak, 1-5.

kadar öyle kaldı. Sükûnete erince Hz. Hatice'ye başından geçenleri anlattı ve "Nefsim hususunda korktum!" dedi. Hz. Hatice de: "Asla korkma! Yemin ederim, Allah seni ebediyen rüsvay etmeyecektir. Zira sen, sıla-i rahimde bulunursun, doğru konuşursun, işini göremeyenlerin yükünü taşırsın. Fakire kazandırırısın, misafire ikram edersin, Hak yolunda zuhur eden hadiseler karşısında (halka) yardım edersin!" dedi. Sonra Hz. Hatice, Hz. Peygamber'i de alıp Varaka b. Nevfel'e götürdü. Bu zat, Hz. Hatice'nin amcasının oğlu idi. Cahiliyede Hristiyan olan, İbranice okuma-yazma bilen biriydi. İncil'in çoğunu İbranice yazmıştı. Gözleri yaşlılığı sebebiyle görmüyordu. Hz. Hatice kendisine: "Ey amcaoğlu! Kardeşinin oğlunu bir dinle, ne söylüyor!" dedi. Varaka, Hz. Peygamber'e: "Ey kardeşim oğlu! Neler de görüyorsun?" diye sordu. Hz. Peygamber gördüklerini anlattı. Varaka da ona: "Bu gördüğün melektir. O, Hz. Mûsâ'ya da inmiştir. Keşke ben genç olsaydım da sana destek olsaydım; keşke, halkın seni sürüp çıkaracakları vakit hayatta olsaydım!" dedi. Hz. Peygamber: "Onlar beni buradan sürüp çıkaracaklar mı?" diye sordu. Varaka: "Senin getirdiğin gibi bir din getiren hiç kimse yok ki ona husumet edilmiş olsun! O gününü görürsem, sana müessir yardımda bulunurum!" dedi. Ancak çok geçmeden Varaka vefat etti ve vahiy de fetrete girdi.²

2. Buhârî, "Bedu'l-Vahy", 7; Ebû Bekir el-Bâkullânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Assâm), (Ammân: Dâru'l-Feth, 2001), s. 236; Suleymân b. Nâsir et-Tayyâr, *el-Muharrer fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Merkezu'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtul-Kur'âniyye, 2008), s. 79-81.

Alâk suresinin ilk beş ayetinin nüzulünden sonra vahiyde inkıta meydana geldiğine ilişkin rivayetlerde bunun süresinin asgari on iki gün ile azami üç sene arasında değiştiği ağırlık kazanmaktadır. Tam olarak ne kadarlık bir süre olduğu tam tespit edilememiş bu inkıtaın ardından Muddessir suresinin ilk ayetleri nazil olmuştur.¹ Rivayetten anlaşılıyor ki Hz. Peygamber burada vahyin inkıtaını ihtibas/alıkonma şeklinde anlamış, bu nedenle oldukça üzül-müş ve kırk gün² süren bu gecikmenin ardından vahiy ardı ardına gelmeye/tetâbu' devam etmiştir. Vahiyde yaşanan ilk fetretin süresiyle ilgili Muhammed Şehbe şöyle demektedir: “İki vahiy arasındaki fetret süresinin birkaç gün olması akla ve mantığa daha uygundur. Çünkü senelerce sürecek bir inkıta, vahiy malzemesi olmadan İslam'ın insanlara ulaştırılmasının zorluğunu ortaya koyar ki bu durum ne aklın ne de sahih rivayetin kalıplarına uygun değildir.”³ Çağdaş dönem âlimlerinden Câbirî'nin kanaati ise ilgi çekicidir. Câbirî, vahyin ilk inkıta ile ilgili kırk gün veya iki buçuk senelik sürelerin rivayet edildiğini; sahih olanın ikinci varyant olduğunu savunur. İkinci görüşü kabul etmesinin sebebini de şöyle açıklar: “Kırk günlük inkıtaın kabul edilmesi, nüzul sebebine göre tertip edilen Kur'an surelerinin sıralamasında sorunlara sebebi-

yet verir.” İki buçuk senelik süreye dair kabulünün dayanağı İbn Abbas'tan gelen; Hz. Peygamber'in yedi yılı ışık görme ve ses işitme şeklinde, sekiz yılı ise vahiy alma şeklinde toplam on beş yıl Mekke'de, on yıl da Medine'de ikamet ettiğine dair bir rivayettir.⁴ Câbirî'ye göre, Hz. Peygamber ilk vahiy aldığı zaman kırk iki yaşında kesintisiz vahiy başladığı zaman da kırk beş yaşında olmalıdır.⁵ Hz. Peygamber'e vahyin indiği zaman ve Mekke'de kaldığı süre konusunda ise farklı yaklaşımların olduğunu belirtmeliyiz.⁶ Çağdaş tefsirci İzzet Derveze ise vahyin kesilme süresinin üç yıl olduğuna dair rivayetin sıhatli olamayacağını ifade etmektedir. Böyle olsaydı, İslam'a davet süreci kesintiye uğradı. Böylesi bir durumun, daveti kabul eden ve Hz. Peygamber'in etrafında kenetlenen ihlaslı müminlerin nefsinde bile endişe ve hatta şüp-he meydana getirmesinin imkânından bahsetmektedir.⁷

Burada şunu da belirtmeliyiz ki Hz.

4. Bayram Ayhan'ın, “Kur'an'ın Nüzul Sürecinde Vahyin İlk Yılıının Tahlili”, isimli doktora çalışmasında “Câbirî'nin zikrettiği İbn Abbâs'tan gelen yedi yıl ses işitme ve ışık görme rivayetine kaynaklarda rastlayamadığımızı zikretmeliyiz.” demiş olsa da bu rivayet *عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ. قَالَ: أَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمَكَّةَ خَمْسِينَ عَشْرَةَ سَنَةً. يُسْمَعُ الصَّوْتُ وَيَرَى الضَّوْءَ سَبْعَ سِنِينَ. وَلَا يَرَى شَيْئًا وَثَمَانِ سِنِينَ وَأَقَامَ بِالْمَدِينَةِ عَشْرًا* şeklinde Muslim, “Fezâil”, 132'de bulunmaktadır. Bayram Ayhan, “Kur'an'ın Nüzul Sürecinde Vahyin İlk Yılıının Tahlili”, İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Ens., (İstanbul: Basılmamış Doktora Tezi, 2014), s. 111.

5. Muhammed Âbid el-Câbirî, *el-Medhal ilâ'l-Kur'ân: el-Cuz'u'l-Evvel fi't-Ta'rîfi bi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Merkezi Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2001), s. 104.

6. Bayram Ayhan, *Kur'an'ın Nüzul Sürecinde Vahyin İlk Yılıının Tahlili*, s. 111.

7. Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, I, 495-496.

1. İbrâhîm b. İsmâîl el-Ebyârî, *el-Mevsûatu'l-Kur'âniyye*, (Muessesetu Sicillu'l-Arab, h. 1405), III, 39; Taberî ise “bir süre” kaydı koyar. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 8; İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kubrâ*, I, 94.

2. İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 396.

3. Muhammed Ebû Şehbe, *es-Sîretu'n-Nebeviyye fi Dav'i'l-Kur'âni ve's-Sunne*, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1992), I, 264.

Peygamber'e gelen ilk vahyin ardından meydana gelen inkıtân süresini ve arka planını anlamak için sonraki inkıtâlara bakmak ve bir değerlendirme yapmak gerekir. İfk Olayı ve Tebuk Gazvesi'nde hem Hz. Peygamber'i hem de bazı sahabeleri güç duruma düşüren durumlara rağmen inkıta süreleri otuz gün üzerine çıkmamıştır. Bu da ilk inkıtân süresi hakkında doğru yorum yapma olanağı sağlamaktadır.

4.2. İkinci İnkıta

Vahyin nüzul sürecinde yaşanan bir başka inkıta da Duhâ suresinin nüzülü öncesindedir. Söz konusu inkıta sürecinden önce vahiy süreci hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin birine göre Cundub b. Sufyân el-Becelî, Hz. Peygamber ile birlikte bir mağarada iken veya birlikte yürürler iken Hz. Peygamber'in parmağına bir taş isabet etmiş, Hz. Peygamber'in parmağı kanamış ve Hz. Peygamber:

“Sen ancak bir parmaksın ki kanadın,

Ve Allah yolundadır bütün çattığın.”

tarzında bir şiir inşad etmiştir. Bu olaydan sonra Cebrail bir müddet gelmemiştir. Bunun üzerine müşrikler, “Muhammed terk edildi.” veya “Allah onu unutup terk etti.” demeye başlamışlardı. Bunun akabinde Yüce Allah Duhâ suresini indirmiştir.¹ Diğer rivayette Hz. Peygamber bir ara üzülp kederlenmiş ve rahatsızlanmış, iki üç gece kalkamamış, bir kadın gelerek “Ey Mu-

1. Buhârî, “Edeb” 90; “Cihâd” 9; Muslim, “Cihâd” 112; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, X, 223; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXXI, 191.

hammed, sanırım ki şeytanın seni terk etmiş, görüyorum ki iki-üç gecedir sana yaklaşmadı.” demiş, bunun üzerine Yüce Allah Duhâ suresinin ilk ayetlerini indirmiştir.²

Başka bir rivayette ise Tebbet suresi nazil olunca Ebû Leheb'in karısı Ummu Cemîl'e “Muhammed seni hicvetti.” demişler, o da Hz. Peygamber'in yanına gelerek “Beni niye hicvettin?” diye sormuş, Hz. Peygamber de “Seni ben değil Allah hicvetti.” demiş, kadın “Peki sen beni hiç odun taşırken veya boynumda bükülmüş iple gördün mü?” deyip gitmiştir. Kadının bu sözleri üzerine Allah Resulü vahyin gelmesini beklemiş fakat vahiy gelmemiştir. Derken o kadın tekrar gelerek “Sahibini göremiyorum herhâlde seni terk edip darılmış.” demiş, bunun üzerine Duhâ suresi nazil olmuştur.³ Bu ve bir önceki rivayetin arasının cem edilmesi gerektiği açıktır. Önceki rivayetteki kadının Ummu Cemîle olduğu anlaşılmaktadır.

Duhâ suresiyle ilgili rivayetlerin bir diğeri de Hz. Peygamber'in hizmetçisi Havle'nin aktardığı bir haberdır. Bu habere göre bir köpek yavrusu Hz. Peygamber'in sedirinin altına girip orada ölmüş, bundan kimsenin haberi olmamıştır. O sırada Hz. Peygamber'e dört gün vahiy gelmemiş, Hz. Peygam-

2. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 486; Kurtubî, *Câmiu'l-Ahkâm*, XX, 91; Ebû'l-Kâsım ibn Cuzey el-Kelbî, *et-Teshîl li-Ulûmi't-Tenzîl*, (thk. Abdullâh el-Hâlidî, (Beyrut: Şeriketu Dâru'l-Erkâm, h. 1416), II, 490; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 424; Suyûtî, *Durru'l-Mensûr*, VIII, 539; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 556; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, IX, 490.

3. Buhârî, “Tefsir”, 2; Muslim, “Cihâd”, 114, 115; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 265; Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 765; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 393.

ber “Ey Havle, Hz. Peygamber’in odasında ne oldu ki bana Cibril gelmiyor?” diyerek bunun sebebini Havle’ye sorup dışarı çıkmış, Havle de evi temizlemeye başlamış o sırada ölü köpek yavrusunu bularak dışarı atmıştır. Daha sonra Hz. Peygamber titreyerek gelmiş “Ey Havle, beni ört!” buyurmuş, ardından Duhâ suresinin ilk ayetleri indirilmiştir.¹

Duhâ suresinin nüzulünden önce Cebrail’in üç² ya da kırk³ veya on iki ila yirmi beş⁴ gün gelmediği, vahyin bir duraksama yaşadığı rivayet edilmiştir.

4.3. Üçüncü İnkıta

Vahyin nüzul sürecinde ikinci inkıta Kehf suresinde olmuştur. Vahiye yaşanan fetretin ana hatları şöyledir وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ وَأَذْكُرَنَّ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ “Hiçbir konuda: Allah’ın dilemesine bağlamazsın, ‘Ben yarın mutlaka şöyle şöyle yapacağım.’ deme! Bunu unuttuğun takdirde Allah’ı zikret ve: ‘Umarım ki Rabbin, doğru olma yönünden beni daha isabetli davranışa muvaffak kılar.’ de.”⁵ ayetinde Yüce Allah, Hz. Peygamber’i gelecekte yapacağı bir işi “Allah diler-

se” demeden söylememesi yönünde uyarılmaktadır. Bu uyarıya sebep olan olay şudur: Kureyş, Ukbe b. Ebî Muayt ile Nadr b. Hâris’i Medine’deki Yahudi bilginlerine gönderdiler ve onlardan Hz. Peygamber’i test edip zorda bırakacak bir bilgi istediler. Yahudiler de; “Ona üç şey sorun. Eğer onlara cevap verecek olursa bilin ki o, Allah tarafından gönderilmiş bir peygamberdir. Eğer cevap veremezse o zaman yalancının biridir. Bundan sonra kararı siz verirsiniz. Ondan Kehf Ashabı, Zulkarneyn bir de ruh hakkında bilgi isteyin.” dediler. Yahudilerden bu soru önerilerini alan iki Kureyşli Mekke’ye dönüp ‘Muhammed’i zorda bırakacak delillerle geldik.’ deyip hemen Hz. Peygamber’in huzuruna çıkıp bu üç soruyu sordular. Hz. Peygamber de ‘Bu sorduğunuz sorulara yarın cevap vereceğim.’ buyurdu ve ‘İnşallah-Allah dilerse’ demedi. Aradan on beş gün geçmesine rağmen Hz. Peygamber’e vahiy gelmedi. Sorularına cevap alamayan Kureyşliler de Mekke’de yaygara çıkarak Allah Resulü hakkında ileri geri konuşmaya başladılar. Bir süre sonra Hz. Peygamber’i bundan böyle “inşallah” demeden gelecekte bir şeyi yapmak üzere herhangi bir sözde bulunmaması yönünde uyarılan bu ayetler nazil oldu.⁶

91

1. Kurtubî, *Câmiu'l-Ahkâm*, XX, 93; Hâzin, *el-Lubâb*, XX, 380; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X, 454; Selîm Hilâlî-Muhammed b. Mûsâ, *el-İstîâb*, III, 523.

2. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 424; Kurtubî, *Câmiu'l-Ahkâm*, XX, 93.

3. Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, (thk. Muhammed Şehhâte), (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, h. 1423), IV, 727; Râzî, *Mefâtihu'l-Ġayb*, XXXI, 190.

4. Abdulkarîm el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, (thk. İbrâhîm el-Besyûnî), (Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, III, 739.

5. 18/Kehf, 23-24.

6. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 644; Ebû Muhammed el-Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 59; İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz*, III, 508; Ebû'l-Ferec ibnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987), III, 76; Fahrreddîn Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXI, 450; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, VII, 162; İbn Cuzey el-Kelbî el-Gırnâtî, *et-Teshîl li-Ulûmi't-Tenzîl*, I, 463; İbn Kesîr, *Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Beyrut: Dâru Taybe, 1999), V, 149; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-*

Bazı müfessirler bu olaydaki vahyin inkıtasını bir gecikme değil, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e bir konuyu öğretmek ve onun dikkatini çekmek için ihtibas/vahyin alıkonması şeklinde yorumlamışlardır. On beş gün süren¹ bu inkıta Hz. Peygamber'in ileriye dönük bir konu için "Allah dilerse" dememesine bağlanmıştır.

4.4. Dördüncü İnkıta

Vahiy sürecinde gerçekleşen inkıtalardan biri de İfk Olayı sırasında yaşanmıştır.

أَنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْأَفْكَ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَكُمْ بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ

"O iftirayı çıkarana, içinizden küçük bir gruptur. Siz o iftirayı kendi hakkınızda fena bir şey sanmayın, bilakis o sizin için hayırlıdır. O iftiracılar gelince, onlardan her birinin, kazandığı günah nispetinde cezası vardır. Bu yaygaranın elebaşılığını yapan şahsa ise cezanın en büyüğü vardır."² ayeti bu inkıta sonrasında nazil olan ilk ayettir. İnkıta sürecine götüren olay şöyledir: Hz. Peygamber Mustalik Gazvesi'nden dönerken beraberinde götürdüğü eşi Âişe, konakladıkları bir yerde tuvalet ihtiyacını gidermek üzere ayrıldı. Döndüğün-

de boynundaki gerdanlığın düşmüş olduğunu fark etti, dönüp aramaya başladı; ancak karanlıkta gerdanlığın dağılan tanelerini toplayıncaya kadar çok vakit kaybetti. Askerin konakladığı yere geldiğinde ordunun ayrılmış olduğunu gördü ve yokluğunu fark edecekleri düşüncesiyle orada beklemeye başladı; yorulunca uyuyakaldı. Ordunun artçılarından Safvân b. Muattal es-Sulemi görevi gereği kamp yerini kontrol ederken Âişe'yi bekler hâlde buldu ve devesine bindirip orduya yetiştirdi. Gecikme başlangıçta kötüye yorumlanmamıştır, hatta kimsenin dikkatini bile çekmemişken, Hicret'ten önce Hazrec kabilesinin reisi olan ve Medine'nin yönetimi kendisine verilmek üzere iken Hz. Peygamber'in gelmesiyle bundan mahrum kalan Abdullâh b. Ubey b. Selûl'ün başlattığı dedikoduyla birlikte iç huzursuzluklara yol açan önemli bir olay olmuştur. Abdullâh b. Ubey ile adamlarının Hz. Peygamber'i ve kayınpederi Hz. Ebû Bekir'i küçük düşürmeye ve aralarını açmaya yönelik sözleri, bazı müminlerin de katılımıyla kısa zamanda yayılma eğilimi göstermiştir. Sefer dönüşü rahatsızlanarak bir ay kadar yatan Hz. Âişe ise bunu duymamış, sadece bu süre içerisinde daha önceki rahatsızlıklarında gösterdiği ilgiyi göstermeyen Hz. Peygamber'in yanına seyrek uğramasından bir şeyler olduğunu sezmiştir. Hz. Âişe, hastalığının nekahet döneminde bir tesadüfle akrabası Ummu Mistâh'tan, oğlunun bu dedikoduyu anlattığını duymuş ve üzüntüsünden tekrar hastalanmış, arkasından da Hz. Peygamber'den izin alıp babasının evine gitmiştir. Olaya son derece ü-

Munîr, XV, 214.

1. Taberî, Câmiu'l-Beyân, XVII, 593; Ebû Bekr, Abdulkâhir el-Curcânî, Dercu'd-Durer fi Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver, (Amman: Dâru'l-Fikr, 2009), II, 226; Kurtubî, el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân, X, 347; İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, V, 136; Suyûtî, ed-Durru'l-Mensûr, V, 357; Seyyid Kutub, Fî Zilâl, IV, 2289. Bazı âlimler bu sürenin kırk gün olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Râzî, Mefâtihu'l-Ğayb, XXI, 391.

2. 24/Nûr, 11.

zülen ve nasıl bir hükme varacağı hususunda uzunca bir süre tereddütte kalan Hz. Peygamber, sonunda vahiy de gecikince¹ konuyu bazı yakınlarıyla istişare etmiştir. Zira Hz. Peygamber, eşine yapılan bu iftiradan dolayı rahatsızlık duyuyordu. Aslında vahyin inkıtai da kendisini güç durumda bırakmaktaydı.²

Daha sonra Hz. Peygamber, Mescid-i Nebevi'de konuyu açtı; ancak tartışmalar uzayınca mescitten ayrılarak Ebû Bekir'in evine gitti. Âişe'nin anlatığına göre, Hz. Peygamber yattığı odaya girince dedikoduların çıktığı gündən beri ilk defa yanına oturarak konuşulanları tekrar etmiş ve "Eğer masum isen Allah seni temize çıkaracaktır, bir günah işledinse tövbe et ve affını dile; Allah tövbe-kârları bağışlar." demiştir. Âişe, Hz. Peygamber'in dedikodulara inandığını, bu sebeple de ne söylese şüphe ile karşılanacağını ifade etmiş ve artık Hz. Yakup gibi sabredip Allah'tan yardım dilemekten başka çaresinin bulunmadığını³ söylemiştir. Bu sırada uzun süredir beklenen vahiy gelmeye başlamıştır. Nûr suresinin 11. ayetinden itibaren başlayıp devam eden ilahî beyanda çirkin iftirayı çıkarmanın büyük bir azaba maruz bırakılacağı ifade edilmekte, ona alet olup dedikoduyu yayanların bir avuç insandan ibaret ol-

duğu bildirilmekte, bunun yanında söylentileri duyan kadın erkek bütün Müslümanların duyarsız ve bilinçsiz davranışları da kınanmaktadır.⁴

Görüldüğü gibi bu olayda da vahyin bir inkıtai söz konusudur. Bu inkıtain süresinin bazı müfessirler uzun sürdüğünü⁵ bazıları da sadece bir ay devam ettiğini ifade etmektedirler.⁶

4.5. Beşinci İnkıtai

Vahiydeki fetretin birçok kez vuku bulduğuna dair en çarpıcı örneklerden birisi de Tebuk Seferi sürecinde yaşanmıştır.

وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا حَتَّىٰ إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ
بِمَا رُحِبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَن لَّا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا
إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

"Ve (seferden) geri bırakılan üç kişinin de (tevbelerini kabul etti). Yeryüzü genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları kendilerini sıktıkça sıkılmıştı. Nihayet Allah'tan (O'nun azabından) yine Allah'a sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra (eski hâllerine) dönmeleri için Allah onların tövbesini kabul etti. Çünkü Allah tövbe-yi çok kabul eden, pek esirgeyendir."⁷ ayeti yaşanan inkıtain ardından inen ilk ayettir. Bu inkıtai Tebuk Gazvesi sonrasında yaşanmıştır. Tebuk Gazvesi'nin

93

1. Kurtubî, *Câmiu'l-Ahkâm*, XII, 203.

2. Detaylı bilgi için bkz. Ali Aksu, "İfk Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/1, Haziran, 2004, s. 9; İsmet Ersöz, "Kur'an'da İfk Olayı", *Diyanet İlmî Dergi*, XXIV, 1, 1988, ss. 47-56; Recep Erkocaaslan, *Hiz. Peygamber dönemi savaşlarından Benî Mustalik Gazvesi ve İfk Olayı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2008, s. 37.

3. 12/Yûsuf, 18.

4. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIX, 120; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXIII, 339; Kurtubî, *Câmiu'l-Ahkâm*, XII, 199; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 19; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 18.

5. Abdurrahmân Abdullâh es-Sa'dî, *Tefsîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, (thk. Abdurrahmân b. Muallâ), (Muessesetu'r-Risâle, 2000), s. 563.

6. Kâsimî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, VII, 344; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, IV, 2498.

7. 9/Tevbe, 118.

ismi ise İslam ordusunun Medine ile Şam arasında bulunan Tebuk'e kadar gelip buraya otağını kurmasından gelir. Taraflar arasında bir savaş yaşanmamıştır ama dönemin süper gücü Doğu Roma İmparatorluğu'na gözdağı verilmiştir. Suriye'den Medine'ye gelen Nebâtî tüccarları, Herakleios'un Medine'ye saldırmak için hazırlık yaptığını ve Lahm, Cüzâm, Gassân, Âmile gibi Hristiyan Arap kabilelerinin Bizanslılara katıldığını, öncü birliklerinin Arap çölü sınırındaki Belka denen yere ulaştığını haber vermesi üzerine, Hz. Peygamber ordu toplamaya başlamıştır. Mevsimin yaz olması, yolculuk mesafesinin uzaklığı gibi bazı sebepler neticesinde insanlar orduya katılmakta zorlandılar. Allah Resulü, daha önceki gazvelere hazırlanırken nereye gidileceğini son ana kadar gizli tuttuğu hâlde bu defa çok uzak bir yere sefer yapılacağını, yolculuğun çok zor olacağını ve düşman ordusunun gücünü söyleyerek, kiminle savaşılacağını baştan açıkladı; askerlerin ona göre hazırlık yapmasını söyledi. Sefer emrinin verilmesinden itibaren münafıklar savaş hazırlıklarını engellemek amacıyla harekete geçtiler. Çeşitli bahaneler uydurarak bozgunculuk yaptılar, havanın sıcaklığını öne sürüp savaşa gitmek isteyenleri caydırmaya uğraştılar.¹ Bu arada bazı münafıkların faaliyetlerini Suveylim adındaki bir Yahudinin evinden yürüttüğü öğrenilince bu ev Hz. Peygamber'in emriyle yakıldı.² Bedevî Araplardan da bir bahane ile savaşa katılmamak için izin talep

1. 9/Tevbe, 81.

2. İbn Hişâm, Ebû Muhammed, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, (Mısır: Şeriketu Mektebetu Mustafâ el-Bâbî, 1955), II, 517.

edenler olduysa da Hz. Peygamber onlara izin vermedi. Hz. Peygamber'in son gazvesi olan Tebuk Seferi yaklaşık elli gün sürdü. Receb ayında çıkılan seferden ramazan ayında herhangi bir çatışma yaşanmadan ve bazı anlaşmalar da yapılarak Medine'ye dönüldü.³ Ordunun Medine'ye dönmesinden sonra savaşa katılamayanlar Hz. Peygamber'in huzuruna gelip mazeret beyanında bulundular. Özellikle münafık karakterli kimseler yalan beyanlarda bulunuyordu. Kur'an-ı Kerim'de bu münafıkların fitne çıkarıp Müslümanlara zarar verecekleri ve Allah'ın onların sefere çıkmasını istemediği anlatılır.⁴ Ancak sefere katılmayan Ka'b b. Mâlik, Murâre b. Rebî' ve Hilâl b. Umeyye adlı sahabe-ler yolculuklarına engel teşkil eden bir mazeret ortaya koyamadılar.⁵ Bunun üzerine Peygamberimiz ve Müslümanlar bu üç kişiyle elli gün süreyle irtibatlarını kestiler. Sonunda onların affedildiklerine dair Tevbe suresinin 118. ayeti nazil oldu. Tebuk Seferi, yaşanan olaylar, sonuçları ve çıkarılacak dersleri açısından çok önemlidir.⁶

3. el-Vâkîdî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer, *el-Meğâzî*, (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989, III, 989-1009; İbn Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2009), II, 581-586; es-Seyyid el-Cemîlî, *Çazevâtu'n-Nebiiyy*, (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, h. 1416), ss. 144-145.

4. 9/Tevbe, 42-47.

5. Bahattin Kök, "Kâ'b b. Mâlik el-Ensârî ve Tebuk Seferiyle İlgili Durumu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988, sayı. 8, ss. 129-141.

6. Taberî, *Târîh*, (Beyrut: Dâru't-Turâs, h. 1387), III, 100-109; Muhammed b. İshâk ibn Mende, *el-Mustahrec*, thk. Âmir Hasan Sabrî, (Vezâratu'l-Adli ve's-Şuûn), I, 399; II, 37; İzzuddîn ibnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1997), II,

Yaşananbusüreçte Hz. Peygamber'in "konuşmama boykotu" getirmesi ile gelen vahiy arasında bir inkıta meydana gelmiştir. Rivayetlerden de anlaşılacağı üzere bir ay ve elli gün süren bir vahiy inkıtai¹ söz konusudur.

5. Vahyin İnkıtainın Sonuçları

Yukarıda anlatılanlar neticesinde, vahiy sürecinde yaşanan inkıta bazı sonuçlar doğurmuştur. Tespit edebildiğimiz sonuçlar şunlardır:

1. Vahyin belli aralıklarla inkıtai, Kur'an-ı Kerim'in Allah sözü olduğunun ve Hz. Peygamber'in nübüvvetinin önemli bir kanıtıdır. Yaşanan inkıta vahyin ilahiliğini göstermektedir. Vahiy süreci Hz. Peygamber'in ilk rolünün iletme olduğunu ve gaybı bilmediğini de açıkça ortaya koymuştur. Peygamber –İfk Olayı'nda olduğu gibi-gaybı bilmiş olsaydı bir ay boyunca o sıkıntıları yaşamaz başkalarına da yaşatmazdı. Bir başka deyimle inkıta, Hz. Peygamber'in beşerî yönünü bir kez daha hatırlatmış olmaktadır.

2. Hz. Peygamber'in Hira'daki inziyasının öncesinde kendisine vahiy gelmesi gibi bir beklentisi olmadığı açıktır. Onun uzlet ve yalnızlık isteği tevhid

düşüncesinde yoğunlaşmak ve ibadet içindir. Hz. Peygamber'in ilk vahyin gelişinde daha önce hiç duymadığı ve bilmediği olaylar yaşadığı, eşi Hatice aracılığı ile Varaka b. Nevfel'e sordurduğu sorulardan bellidir. Vahyin bir süre inkıtai ilk vahiyle gördüklerini ve yaşadıklarını hazmetmesini sağlarken, Hz. Peygamber'i vahyin psikolojik ortamına hazırladığı da anlaşılmaktadır.

4. Hz. Peygamber'in yaşadığı ilk vahiy deneyimi kendisi için şok etkisi meydana getiren bir olaydır. İlk inkıta öncesi sözleri bunu işaret etmektedir: فَقُلْتُ: زَمَلُونِي. زَمَلُونِي. حتى ذهب عني الروح ثم أتاني فقال: يا محمد. أنت رسول الله. (قال): فلقد هممت أن أطرح نفسي من حلق من جبل. فتبدى لي حين هممت بذلك فقال: يا محمد. أنا جبرئيل. "وأنت رسول الله" "Ve 'Beni örtün, beni örtün.' dedim. Bu durum korkum geçinceye kadar sürdü. Daha sonra (Cibril yanıma tekrar) geldi ve 'Ey Muhammed! Ben Cibril'im, sen de Allah'ın Resulü'sün.' dedi." Hz. Peygamber diyor ki: "Kendimi bir dağın üzerinden atmayı tasarladım. Ben tam bunları tasarlarlarken (tekrar) bana göründü ve 'Ey Muhammed! Ben Cibril'im, sen de Allah'ın Resulü'sün.' dedi."² rivayeti Hz. Peygamber'in yaşadığı şokun bir işaretidir. Ardından Hz. Cebrail'in "إِقْرَأْ" "Oku" demesine karşılık "لَسْتُ بِقَارِئٍ" "Ben okuma bilmem." cevabı, ayaklarının titremesi, korkması ve eve gelince hemen yatağa

145; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (thk. Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988), V, 5; Öztürk, Mahmut, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Tebuk Gazvesi'ne Katılmayan Müminlere Uygulanan Yaptırımların Tahlili", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI, 1, 2009, ss. 103-105.

1. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 92; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XI, 26; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, XI, 36; Mahmut Öztürk, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Tebuk Gazvesi'ne Katılmayan Müminlere Uygulanan Yaptırımların Tahlili", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI, No: 1, 2009, s. 103.

2. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 520; Ebû'l-Hasan ibnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (thk. Ömer Abdüsselâm), (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), I, 648; Ebû'l-Fadl ibn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, h. 1379), XII, 361; Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî li-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Mısır: el-Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, h. 1323), VII, 428.

yatıp üzerinin örtülmesini istemesi yine şok işaretleridir. İlk vahiy sırasında yaşadıkları kendisinde şok etkisi meydana getirmişti. İlk vahyin üzerinden biraz zaman geçmesi, Hz. Peygamber'e yaşadıklarını algılama ve yorumlama imkânı vermiştir.

5. Vahyin inkıtayı melek ontolojisinin dünya ile ilişkisinde her mekânda bulunamama özelliğini de göstermektedir. Bir görüşe göre vahyin inkıtayı, onun bulunduğu mekânda vahiy meleğinin gelmesine engel bir canlının bulunmasıdır. Cebrail'in "*Biz melekler içinde köpek yavrusu bulunan evlere girmeyiz.*"¹ sözü hadis olarak rivayet edilmiştir.

6. Hz. Peygamber'in vahyin inkıtayı ile duyduğu tasanın arkasında sırtını dayayacağı en önemli güç kaynağını kaybetme, kendisinde vahyin gelmesine engel bir davranışın olduğunu görme düşüncesi de olanaklıdır. Vahiy Hz. Peygamber'in en önemli güç kaynağıdır. İnsanın Yüce Allah'la kurabildiği en kuvvetli bağ vahiydir. O vahiyle insana kendine muhataplık payesi vermektedir. Bunu kaybetme tedirginliği çok doğaldır.

7. İfk Hadisesi ile ilgili yaşanan fetret-i vahiy ne zaman, nerede ve nasıl bir olayla düşmanlık yapacaklarını kestirmek zor olan münafık karakterli kimseleri göstermesi bakımından önemlidir. Her olayı kendi çıkarlarına göre değerlendiren bu karakterler vahyin inkıtayı sürecini de dedikodu üretmek için fırsat olarak kullanmışlardır. İnkıtadan ardından gelen vahiy doğrularla ikiyüzlüleri ayırtmış, Müslüman toplumun bağlarını güçlendirmiştir.

1. Buhârî, "Libâs", 92; Muslim, "Libâs", 102.

8. Vahyin inkıtayı, yaşanan olumsuz olaylarda –İfk Olayı'nda olduğu gibi– başta aile bireylerinin ve toplumun nasıl davranması gerektiğini de öğretmektedir. Ayrıca Tebuk Seferi'ne mazeretsiz katılmayan sahabilerin vahyin inkıtayı sürecinde Hz. Peygamber tarafından verilen boykot cezasına katlanmada gösterdikleri duruş, sonra gelecekler için yüksek karakter örnekleri sunmaktadır.

9. Hz. Peygamber'in vahyin inkıtalarında üzüldüğü, vahyin gelmesi için iştihak duyduğu açıktır. Ancak ilk inkıtaya sonrası Hz. Peygamber'in intihar girişiminde bulunduğu ifadeler sorunludur.² Hz. Peygamber'in vahyin inkıtasında nasıl davrandığına dair sözler Hz. Âişe'ye ait değil, Zührî'ye (ö. 742) aittir. Zührî de tabiidendir, yaşananlara tanıklık etmesi mümkün değildir.

Sonuç

Vahiy insanlığın yolunu aydınlatan, ona doğruyu gösteren ve yönlendiren çok önemli bir rehberdir. Bu rehber en mükemmel şekilde, en mükemmel insanın aracılığıyla kendini Kur'an olarak göstermiştir. Vahiy bütün dinlerde ve kültürlerde vardır. Dinlerin birbirinden ayrılma noktaları vahyin mahiyeti hakkındaki farklı yönelimleridir. Vahiy tam anlamıyla idraki mümkün olmayan bir olgudur. Bu nedenle vahyin mahiyetini anlamak için Allah'tan Cebrail'e, Cebrail'den Hz. Peygamber'e nasıl u-

2. Bkz. Uzun, Nihat, "Vahyin Başlangıcıyla İlgili Rivayetlere Sünnî ve Şîî Âlimlerin Yaklaşımları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (1), y. 2013, ss.73-112

laştığını belli benzetmelerle anlamaya ve anlatmaya çalışmak vahyin insan algısının kuşatamayacağı bir konu olduğunu göstermektedir.

Hz. Peygamber'in vahyin inkıtındaki bazı davranışları, vahyin peş peşe gelişine alışmışlığı ve buna kendisiyle ilgili bir problemin neden olduğu endişesidir. Bütün inkıta, ilahî iradenin bir tasarrufudur. Nitekim Hz. Peygamber bir gün "Ey Cibril! Bizi şimdiki mutlak ziyaretinden daha çok ziyaret etmene engel nedir?" demiş ve onunla daha sık bir araya gelme isteğini ifade etmişken; Cebrail de, "Biz senin Rabbinin emri olmadıkça inmeyiz." (19/Meryem, 64) ayetiyle kendisine cevap vermiştir. Kısa aralıklarla normal sürecinin dışına çıkarak vahyin duraksamasını, vahye muhatap birinin duygu, düşünce genişliği yönüyle değerlendirmek gerekmektedir.

Son olarak gözden kaçırılmaması gereken husus, vahiy sürecinin iki-üç günlük inkıtalarının fetret olarak tanımlanmaması gereğidir. Vahyin nüzulünde yaşanan kısa duraksamalar vahyin doğal sürecidir. Vahyin nüzul süreci içinde oluşan inkıtaların bir ay ve kırk gün gibi ortalamalar olduğu genel kabul olmuştur. Nüzul sürecinin genel karakteristik yapısı incelendiğinde bu sürenin makul olduğu da anlaşılmaktadır. Kaynaklarda ilk inkıtın üç yıl sürdüğü görüşü Hz. Peygamber'in ruh hâli, vahyin hedefi inananların psikolojisini olumsuz etkileyeceği için aklen de doğru görülmemektedir. Zaten rivayetlerin asılsızlığı da konunun uzmanları tarafından belirtilmektedir.

Abstract

An Analysis on the Cessation of Revelation, Its Reasons and Consequences

Since the beginning of human history, there has always been a communication between the Divine and human. In this communication, human side has been represented by Prophets through whom God Almighty conveyed His message. Yet it has been recorded that the Divine communication was interrupted with occasional lapses of time between revelations. This paper explores the possible reasons behind these breaks (*al-fatrat al-wahiy*). The Prophet Muhammad, peace be upon him, experienced this cessation of revelation five times, the longest one being immediately after the first revelation. Since it was not one single instance, it would be more accurate to use the term in the plural form. The spiritual mood of the Prophet and his enthusiasm and longing for the divine revelation show that these breaks served primarily as a means of illumination and training.

Key Words: revelation, fatrat, cessation of revelation, first revealed verses

Kaynakça

- Abduh, Muhammed, *Risâletu't-Tevhîd*, Mektebetu'l-Kâhire, Kahire 1960, s. 109.
- Ahmed Muhammed, Muhammed, *Nefehât min Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru's-Selâm, Kahire 2005.
- Ahmed Muhtâr, Ömer, *Mu'cemu'l-Luğatu'l-Muâsıra*, Âlemu'l-Kutub, yy., 2008.
- Akçay, Mustafa, "Vahiyde Fetret Problemi Üzerine Bir İnceleme" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2000.
- _____, *Dinî Sorumluluk Açısından Fetret Ehli*, Işık Yay., İzmir 2000.

- Aksu, Ali, "İfk Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/1, Haziran 2004.
- Albayrak, Halis, "Vahiy Gerçeği", *Kutlu Doğum Haftası*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1989.
- el-Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbuddîn, *Rûhu'l-Meânî*, thk. Alî Abdülbârî el-Atiyye, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415 h.
- el-Askalânî, Ebû'l-Fadl ibn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1379 h.
- Ayhan, Bayram, *Kur'ân'ın Nüzul Sürecinde Vahyin İlk Yılına Tahlili*, İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- el-Bağavî, Muhyi's-Sunne, *Meâlimu't-Tenzîl*, Dâru Taybe, yy., 1997.
- 98 el-Bâkılânî, Ebû Bekir, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Assâm, Dâru'l-Feth, Ammân 2001.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed, *Meâlimu't-Tenzîl*, Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, yy., 1420 h.
- el-Bikâî, Burhâneddîn, *Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Âyi ve's-Suver*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire ts.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Medhal ilâ'l-Kur'ân: el-Cuz'u'l-Evvel fî't-Ta'rîfi bi'l-Kur'ân*, Beyrut, Merkezi Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, yy., 2001.
- el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihah: Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgaffâr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1984.
- el-Cezerî, Şemsuddîn, *en-Neşr fî'l-Kırâati'l-Aşr*, thk. Muhammed Alî ed-Dabbâ', el-Matbaatu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, yy., ts.
- el-Cirmî, İbrâhîm Muhammed, *Mu'cemu Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Dımeşk 2001.
- el-Curcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir, *Dercu'd-Durer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*, Dâru'l-Fikr, Amman 2009.
- Demirci, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vak. Yay., İstanbul 2011.
- ed-Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, yy., 1383 h.
- ed-Dırrîs, Muhammed b. Eyyûb ibn el-Becelî, *Fedâilu'l-Kur'ân ve mâ Unzile mine'l-Kur'ân*, thk. Gazve Budeyr, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1987.
- Draz, Abdullâh, *en-Nebeu'l-Azîm*, Dâru'l-Kalem, 2005.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît fî't-Tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Celîl, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1420 h.
- Ebû Huzâfe, Ahmed Mesîr, *er-Rasûl ve'l-Vahy*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1987.
- Ebû Şehbe, Muhammed, *es-Sîretu'n-Nebeviyye fî dav'i'l-Kur'âni ve's-Sunne*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1992.
- el-Ebyârî, İbrâhîm b. İsmâil *el-Mevsûatu'l-Kur'âniyye*, Muessesetu Sicillu'l-Arab, yy., h. 1405.
- Erkocaaslan, Recep, *H. Peygamber Dönemi Savaşlarından Benî Mustalik Gazvesi ve İfk Olayı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2008.
- Ersöz, İsmet, "Kur'ân'da İfk Olayı", *Diyanet İlmî Dergisi*, XXIV, 1, 1988.
- el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-Herevî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Muham-

- med İvâz, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî, Dâru'l-Mısriyye, Mısır, ts.
- el-Fîruzâbâdî, Mecdudîn, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2005.
- Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, ts., yy.
- el-Hâzin, Alâuddîn Ebû'l-Hasan, *Lubâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415 h.
- Heyet, *el-Mevsûtu'l-Kur'âniyyetu'l-Mutehassisa*, el-Meclisu'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, Kahire 2002.
- İbn Acîbe, Ebû'l-Abbâs, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed Abdullâh el-Kuraşî, Dâru Hasan Abbâs Zekîy, Kahire 1419 h.
- İbn Atiyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed, *el-Muharreru'l-Vecîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422 h.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr el-Basrî, *Cemheretu'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr el-Baalbekî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1987.
- İbn Fûrek, Muhammed b. el-Hasen, *Tefsîru ibn Fûrek*, Câmiatu Ummi'l-Kurâ, Suudî Arabistan 2009.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Şerîketu Mektebetu Mustafâ el-Bâbî, Mısır 1955.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru Taybe, Beyrut 1999.
- _____, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Alî Şîrî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, yy., 1988.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, Dâru Sâder, ty.
- İbn Mende, Muhammed b. İshâk, *el-Mustahrec*, thk. Âmir Hasan Sabrî, Vezâratu'l-Adli ve's-Şuûn, yy., ts.
- İbn Sa'd el-Hâsimî, Ebû Abdillâh, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- İbn Sîde, Alî b. İsmâîl, *el-Muhkem ve'l-Muhîti'l-A'zam fî'l-Luğa*, thk. Yahyâ el-Haşşâb-Abdulvehhâb Seyyid Avadallâh, Ma'hedu'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, Kahire 1996.
- İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn el-Bağdâdî, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1987.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan, *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ömer Abdusselâm, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1997.
- İbnu'l-Esîr, İzzuddîn, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1997.
- el-İsfahânî, er-Râğîb, *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dımeşk 1412 h.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, yy., İstanbul ts.
- İzzuddîn, Abdisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh İbrâhîm el-Vehbî, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1996.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'ân*, thk. Mervân el-Atiyye-Vefâ Takiyyuddîn, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1995.
- el-Kâsımî, Cemâluddîn, *Mehâsinu't-*

- Te'vîl*, thk. Muhammed Bâsıl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1425 h.
- el-Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu's-Sârî li-Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, el-Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, Mısır 1323 h.
- el-Kazvînî, Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa*, Dâru'l-Fikr, yy., 1979.
- el-Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî Ebû'l-Bekâ, *el-Kulliyât*, thk. Adnan Dervîş, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut ts.
- el-Kelbî, Ebû'l-Kâsım ibn Cuzey, *et-Teshîl li-Ulûmi't-Tenzîl*, thk. Abdullâh el-Hâlidî, Şerîketu Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1416 h.
- el-Kirmânî, Tâcu'l-Kurrâ Burhâneddîn, *Tefsîru's-Semerkandî*, Dâru'l-Kible, Cidde ts.
- 100 Kök, Bahattin, "Kâ'b b. Mâlik el-Ensârî ve Tebük Seferiyle İlgili Durumu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988, sayı: 8.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1964.
- el-Kuşeyrî, Abdulkerîm, *Letâifu'l-İşârât*, thk. İbrâhîm el-Besyûnî, el-Hey'etu'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, Mısır ts.
- el-Mahallî, Celâleddîn es-Suyûtî Celâleddîn, *Tefsîru'l-Celâleyn*, Dâru'l-Hadîs, Kahire ts.
- Mahmûd, Abdurrahîm Sâfî, *el-Cedvelu fî İ'râbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'r-Reşîd, Dimeşk 1418 h.
- el-Mâverdî, Ebû'l-Hasan, *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, thk. es-Seyyid b. Abdulmaksûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- el-Medînî, Muhammed b. Ömer el-Isbehânî, *el-Mecmûu'l-Muğîs fî Ğarîbeyi'l-Kur'âni ve'l-Hadîs*, thk. Abdulkerîm el-Azbâvî, Dâru'l-Medenî li'n-Neşri ve't-Tibâa, Mekke 1986.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlm-i Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî*, Mecmûati Buhûsi'l-Kitâbi ve's-Sunne, eş-Şârîka 2008.
- Muhammed Nedîm, Fâdil, *et-Tazmînu'n-Nahviyyu li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'z-Zamân, yy., 2005.
- Mukâtil b. Suleymân, Ebû'l-Hasan, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, thk. Muhammed Şehhâte, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut 1423 h.
- el-Muzhirî, Muhammed Senâullâh, *et-Tefsîru'l-Muzhirî*, thk. Gulâm Nebî et-Tûnisî, Mektebetu'r-Ruşdiyye, Pakistan 1422 h.
- en-Nahcivânî, Nimetullâh, *el-Fevâtihu'l-İlahiyye ve'l-Mefâtihu'l-Ğaybiyye*, Dâru Rikabî, Mısır 1999.
- en-Neysâbûrî, Nizâmuddîn, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Raĝâibu'l-Furkân*, thk. Zekriyyâ Umeyrât, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1416 h.
- Öztürk, Mustafa, "İlk Nâzil Olan Âyetler Meselesi", *Tefsirin Hâlleri*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2013.
- Öztürk, Mahmut, "Kur'ân-ı Kerim'e Göre Tebük Gazvesine Katılmayan Mü'minlere Uygulanan Yaptırımların Tahlili", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI, No: 1, 2009.
- er-Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420 h.
- Re'fet, Muhammed, *Târîhu Nuzûli'l-Kur'ân*, Dâru'l-Vefâ, Mısır 2002.
- Rızâ, Reşîd, *Tefsîru'l-Menâr*, el-Hey'etu'l-

- Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, yy., 1990.
- _____, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- es-Sa'dî, Abdurrahmân Abdullâh, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîr-i Kelâmi'l-Mennân*, thk. Abdurrahmân b. Muallâ, Muessesetu'r-Risâle, 2000.
- es-Sa'lebî, Ebû İshâk, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. İmâm Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2002.
- Salâh Abdulfettâh el-Hâlidî, *el-Kur'ânü ve Nakdu Metâinu'r-Ruhbâni*, Dâru'l-Kalem, Dımeşk 2007.
- es-Sehâvî, Alemuddîn, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, thk. Mervân el-Atiyye, Dâru'l-Me'mûn, li't-Turâs, Dımeşk 1992.
- Selîm el-Hilâlî-Muhammed b. Mûsâ, *el-İstîâb fî Beyâni'l-Esbâb*, Dâru İbni'l-Cevzî, Suudî Arabistan 1425 h.
- es-Seyyid el-Cemîlî, *Ğazevâtu'n-Nebiiyy*, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1416 h.
- es-Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, Beyrut 1412 h.
- Sıddîk Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân fî Mekâsıd'l-Kur'ân*, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1992.
- es-Subhî, es-Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, yy., 2000.
- es-Suyûtî, Celâleddîn, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts.
- _____, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, yy., 1974.
- _____, *Lubâbu'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nuzûl*, thk. Ahmed Abdüşşâfi, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Alî, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru ibn Kesîr, Dımeşk 1414 h.
- eş-Şeybânî, Ebû Amr İshâk b. Mirâr Ebû Amr, *Kitâbu'l-Cîm*, thk. İbrâhîm Ebyarî, el-Hey'etu'l-Âmme li Şuûni'l-Matâbiu el-Emîriyye, Kahire 1974.
- eş-Şinkitî, Muhammed Emîn Cekenî, *Edvâu'l-Beyân fî İdâhi'l-Kurâni bi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- eş-Şirbînî, Hatîb, *es-Sirâcu'l-Munîr*, Matbaatu Bulak, Kahire 1285 h.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muessesetu'r-Risâle, yy., 2000.
- _____, *Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 2009.
- et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, Tunus 1984.
- et-Tayyâr, Suleymân b. Nâsir, *el-Muharrer fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Merkezu'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtu'l-Kur'âniyye, yy., 2008.
- et-Tehânevî, Muhammed b. Alî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûni ve'l-Ulûm*, thk. Alî Dahrûc, Mektebetu Lubnân, Beyrut 1996.
- el-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Alî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, thk. Assâm b. Abdulmuhsin, Dâru'l-Islâh, Demmâm, 1992.
- el-Vâkıdî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer, *el-Meğâzî*, Dâru'l-A'lemî, Beyrut 1989.
- Uzun, Nihat, "Vahyin Başlangıcıyla İlgili Rivayetlere Sünnî ve Şîî Âlimlerin Yaklaşımları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (1), y. 2013.

- Yurdağur, Metin, “Fetret”, (İstanbul: *Dİ-A*, 2000) XII, s. 475-480.
- Zarzûr, Adnân Muhammed, *el-Hâkimu'l-Cuşemî ve Menhecuhû fî't-Tefsîr*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut ts.
- ez-Zebîdî, Ebû'l-Feyz, *Tâcu'l-Arûs*, Dâru'l-Hidâye, Beyrut ts.
- ez-Zebîdî, Murtezâ, *Tâcu'l-Arûs*, Dâru'l-Hidâye, yy., ts.
- ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım, *el-Keşşâf*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1407 h.
- ez-Zerkeşî, Bedruddîn, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut 1957.
- ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Munîr*, Dâru'l-Fikr, yy., 1418 h.
- ez-Zurkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhîlu'l-İrfân*, thk. Ahmed Şemsuddîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1981.